

FUQAROLIK PROTSESSIDA MAJBURLOV CHORALARI VA PROTSESSUAL MUDDATLAR

Xushboqova Nigora G'ayrat qizi

Termiz davlat universiteti Yuridik fakulteti Yurisprudensiya ta'lim yo'nalishi 3-bosqich talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7442928>

Annotatsiya. Fuqarolik protsessual huquqi prinsiplari — bu qonun normalarida mustahkamlangan, protsessual institutlarning barcha tizimlari uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega boigan, fiqarolik ishlarining o'z vaqtida, to'g'ri va tez ko'rib chiqilishida odil sudlovni amalga oshirishni ta'minlaydigan asosiy rahbariy qoidalardir.

Kalit so'zlar: huquq, qonun, demokratik jamiyat, fuqarolik protsessual huquqi, majburlov choralari va h.k.

ПРИНУДИТЕЛЬНЫЕ МЕРЫ И ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ СРОКИ В ГРАЖДАНСКОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

Аннотация. Принципы гражданского процессуального права являются основными руководящими правилами, которые закреплены в правовых нормах, имеют решающее значение для всех систем процессуального института и обеспечивают осуществление правосудия при своевременном, правильном и быстром рассмотрении гражданских дел.

Ключевые слова: право, право, демократическое общество, гражданское процессуальное право, меры принуждения и др.

CORRECTIVE MEASURES AND PROCEEDING TIME IN CIVIL LEGAL PROCEEDINGS

Abstract. The principles of civil procedural law are the main guiding rules that are enshrined in legal norms, are of decisive importance for all systems of the procedural institution and ensure the administration of justice in the timely, correct and prompt consideration of civil cases.

Keywords: law, law, democratic society, civil procedural law, coercive measures, etc.

Fuqarolik protsessual huquqi prinsiplarini quyidagicha tasniflash mumkin: Fuqarolik protsessual huquqining tashkiliy-funksional prinsiplari: odil sudlov faqat sud tomonidan amalga oshirilishi, sudyalami saylash va tayinlash, fixqarolik ishlarining yakka tartibda va hay'at tomonidan ko'rilishi, sudyalaming mustaqilligi va ularning faqat qonunga bo'ysunishi, qonun va sud oldidagi tenglik, sud ishlari yuritiladigan til, sudda ish ko'rishning oshkoraligi prinsipi. Fuqarolik protsessual huquqining fiunksional prinsiplari: ishlami amaldagi qonun hujjatlari asosida hal qilish; taraflaming tortishuvi va teng huquqliligi; sudda ishni ko'rishning bevositaligi va og'zakiligi prinsipi. Ular barcha fiqarolik protsessi institutlarini o'z ichiga olib, qonuniy, asosli hamda adolatli hal qiluv qarori chiqarilishini va ularning ijro etilishini ta'minlashga xizmat qiladi. Ma'lumki, fuqarolik ishlari bo'yicha sudlarning asosiy vazifasi fuqarolarning shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy huquqlari, erkinliklari, qonuniy manfaatlarini himoya qilish, shuningdek, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalarining huquq va manfaatlarini himoya qilishdan iborat. Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari. Ushbu maqsadlarga erishish uchun fuqarolik sudlari fuqarolik ishlarini to'g'ri va o'z vaqtida ko'rib chiqishlari va hal etishlari kerak. Bu Fuqarolik protsessual kodeksi va qonunlar bilan tartibga solinadi. Nega shaxslarning buzilgan huquqlari fuqarolik sudida o'z vaqtida hal etilmayapti? O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining (FPK) 3-moddasiga ko'ra, har

qanday manfaatdor shaxslarning buzilgan yoki bahsli huquqini yoki qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish maqsadida fuqarolik protsessual qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ish bo'yicha sudga murojaat qilish. Jinoyat-protsessual kodeksining 192-moddasiga muvofiq, sudya manfaatdor shaxslarning arizalarini ko'rib chiqish, rad etish yoki qaytarish to'g'risida ariza sudga kelib tushgan kundan e'tiboran o'n kundan kechiktirmay yakka tartibda hal qiladi. Agar ariza fuqarolik qonunchiligi talablariga javob bermasa, ariza qaytariladi. Sudlar tomonidan fuqarolik ishlarini ko'rish jarayonida Fuqarolik protsessual kodeksida belgilangan protsessual intizomga rioya etilishi fuqarolik ishlarini o'z vaqtida va adolatli hal etish imkonini beradi. Shuningdek, taraflar har bir tarafdin protsess ishtirokchilarining huquq va majburiyatlaridan adolatli foydalanishga majburdirlar, bu esa jarayonda ortiqcha vaqt va mablag'larning oldini oladi hamda ish yuritish samaradorligini oshiradi. Binobarin, protsessual majburlov choralari tizimining to'g'ri yo'lga qo'yilgani sudlar faoliyati samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Yuqoridagi tahlildan kelib chiqib aytish mumkinki, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining 144-moddasi birinchi xatboshisi quyidagi mazmundagi: o'rniga "Agar ushbu Kodeksning 313-moddasiga muvofiq ushbu Kodeksda nazarda tutilgan yoki sud zarur deb topgan hollarda sud muhokamasida ishtirok etishga yoki sudga kelishga majburdir». Chunki ayrim hollarda sud sud majlisida guvoh, ekspert yoki mutaxassisning ishtirok etishini zarur deb hisoblaydi. Bunday holda, Fuqarolik protsessual kodeksida ushbu shaxslarga nisbatan majburlov choralari nazarda tutilmagan, shuning uchun protsessual majburlov choralari qo'llash mumkin emas. Protsessual majburlov choralari qo'llash faqat sudyaning vakolatiga kiradi.

Bunday holda, qo'shimcha vaqt talab etiladi va arizada aniqlangan kamchiliklar bartaraf etilgandan so'ng, u umumiy tartibda qayta qo'llanilishi mumkin. Jinoyat-protsessual kodeksining 202-moddasiga muvofiq, sudya ariza kelib tushgan va fuqarolik ishi qo'zg'atilgan kundan boshlab o'n kundan kechiktirmay fuqarolik ishlarini sud muhokamasiga tayyorlash choralari ko'radi. Alohida hollarda, bu muddat sudyaning ixtiyoriga ko'ra eng murakkab hollarda yigirma kungacha uzaytirilishi mumkin. Fuqarolik protsessual kodeksining 207-moddasiga ko'ra, fuqarolik ishi sud muhokamasiga tayyorgarlik ko'rilgan kundan boshlab bir oydan kechiktirmay sud tomonidan hal qilinishi kerak. Bundan tashqari, fuqarolik ishi o'ta murakkab bo'lgan yoki qo'shimcha o'rganishni talab qiladigan hollarda ishni ko'rib chiqish muddati sudyaning asoslantirilgan hal qiluv qaroriga ko'ra ikki oygacha uzaytirilishi mumkin. Umuman olganda, barcha moddiy va protsessual tartib-taomillarga qat'iy rioya qilingan holda bitta fuqarolik ishini ko'rib chiqish va hal qilish uchun ikki-uch oy vaqt ketadi. Biroq sud amaliyotida tomonlarning sudga kelmaganligi sababli fuqarolik ishini ko'rishni keyinga qoldirish holatlari ko'pligi sir emas. Bu ham qo'shimcha vaqtni oladi. Agar sud ikkinchi sud majlisida ishtirok etmagan taraf uchun zarur deb topsa, sud protsessual majburlov choralari qo'llash to'g'risida ajrim chiqarishi mumkin. Bu muammoning to'liq yechimi emas. Sud majlisiga kelmagan sudlanuvchining manzili noma'lum bo'lgan taqdirda, agar bu shaxs uchun zarur deb topilsa, tintuv e'lon qilinishi mumkin. Bu holat o'z huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish maqsadida sudga murojaat qilgan shaxslarning huquqlarini ta'minlashda sustkashlikka olib kelishi aniq. Qolaversa, fuqarolik qonunchiligimizda sudda ish yuritish tartibini buzuvchilar, tartib fuqarolar tomonidan ommaviy ravishda buzilgan taqdirda yoki prokuror, advokat raislik qiluvchining buyrug'iga bo'ysunmasa va uni almashtirib bo'lmaydigan hollarda ham, sud ishni keyinga qoldiradi. Bularning barchasi fuqarolik protsessida protsessual muddatlarning uzoq davom etishiga va

manfaatdor tomonlarning huquqlarini ta'minlashning kechikishiga olib keladi. Shu bois fuqarolik qonunchiligimizdagi amaldagi protsessual majburlov choralari takomillashtirish, ish yuritish qoidalariga qat'iy rioya etish, sudlovni o'z vaqtida va sifatli ko'rib chiqishni ta'minlash zarur.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining yangi tahrirdagi "Protsessual majburlov choralari" 14-bobi kiritildi. Ushbu Kodeksda quyidagi protsessual majburlov choralari belgilangan:

- ogohlantirish;
- sud majlisi zalidan chiqarish;
- sud jarimasi,

• shuningdek, shaxsga nisbatan protsessual majburlov choralari qo'llash, uni Fuqarolik protsessual kodeksida yoki sudda belgilangan tegishli majburiyatlarni bajarishdan ozod etmaslik to'g'risida buyruq berish; institut nufuzini oshirishga xizmat qilmoqda.

O'z navbatida, bu protsessual vaqtni tejaydi, sudda protsessual majburlov va intizomni mustahkamlaydi. O'z navbatida, mazkur institutning zaruriyati va mohiyati to'g'risida qator ilmiy-nazariy qarashlar, bahslar davom etmoqda. Xususan, ustozimiz, huquqshunos, professor Z.N. Esanova protsessual majburlov choralari mulkiy xarakterdagi majburlov choralari va nomulkiy xarakterdagi majburlov choralari va majburiy xarakterdagi majburlov choralariga ajratdi. Protsessual kodeksida nazarda tutilgan hollarda majburlash, ogohlantirish, sud majlisi zalidan chiqarib yuborishni joriy etish. Professor D.Yu. Habibullayevning ta'kidlashicha, majburlov chorasi sifatida ekspert yoki mutaxassislar nisbatan sud tomonidan jarima solinishi mumkin, masalan, ekspert sud majlisiga asossiz deb topilgan sabablarga ko'ra hozir bo'lmasa, sud jarima solishga haqli. Protsessual olim E.V. Chuklovaning ta'kidlashicha, fuqarolik protsessual javobgarligi ma'no jihatidan ijobiy va salbiy shakllarga bo'linishi mumkin. Yuqoridagi mualliflarning fikrlarini inkor etmagan holda, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan protsessual majburlov choralari sud muhokamasida intizomni mustahkamlashga xizmat qiladi va ayrim hollarda FPKning 14-moddasida nazarda tutilgan sub'ektlarga nisbatan intizomiy javobgarlikka tortish uchun asos bo'ladi. Agar itoatsizlik bo'lsa, ular ogohlantiriladi. Agar bu shaxslar raislik qiluvchining buyrug'iga yana bir marta bo'ysunmasalar, shuningdek, ishga zarar yetkazmasdan ularni boshqa shaxs bilan almashtirishning imkoni bo'lmasa, ish sudning ajrimi bilan kechiktirilishi mumkin. Sud bir vaqtning o'zida xususiy ajrim chiqaradi va u yuqori turuvchi prokurorga yoki O'zbekiston Respublikasi Advokatlar palatasining hududiy boshqarmasi huzuridagi malaka komissiyasiga yuboriladi.

Fuqarolik protsessual huquqi fuqarolarning shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy huquqlarini, erkinliklari va manfaatlarini, shuningdek, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalari va fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlarining huquqlari hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarining sud orqali himoya qilinishini ta'minlaydi. Fuqarolik protsessual huquqi — o'zida fuqarolik ishlari bo'yicha odil sudlovni amalga oshirish jarayonida sud va protsessning boshqa ishtirokchilari o'rtasida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan protsessual normalar tizimini jamlagan huquq sohasi hisoblanadi. Fuqarolik protsessual huquq normalari sud protsessini olib borish tartibini belgilaydi, mazkur tartibni buzuvchi fuqarolik protsessual munosabatning har bir subyekti uchun muayyan choralarni nazarda tutadi. Fuqarolik protsessual huquqi normalarining huquqiy tartibga solish obyektini fuqarolik ishlari bo'yicha sud ishlarini yuritish sohasidagi ijtimoiy munosabatlar tashkil qiladi.

Fuqarolik protsessual huquqi huquqning mustaqil tarmog'i bo'lgani bois, huquqiy tartibga solishning o'ziga xos maxsus predmetiga ega. Shu o'rinda fuqarolik protsessual huquqi predmetining fuqarolik protsessining predmeti bilan o'zaro farqli jihatlarini ajrata bilish lozim. Masalan, sud tomonidan odil sudlovni amalga oshirish maqsadida sudda ko'rilayotgan muayyan fuqarolik ishi fuqarolik protsessining predmeti hisoblanadi. Yuridik lug'atlarda e'tirof etilishicha, fuqarolik ishi taalluqli subyektiv fuqarolik huquqlari haqidagi nizoni hal qilishga qaratilgan, sud tomonidan fuqarolik sudi tartibida ko'riladigan va hal etiladigan ish'. Fuqarolik protsessual huquqining predmetini fuqarolik sud ishlarini yuritish sohasida vujudga keladigan fuqarolik protsessual munosabatlar tashkil etib, ushbu munosabatlar fuqarolik ishlari tufayli vujudga keladigan sud va protsessning boshqa ishtirokchilari, sud qarorlarini ijro etuvchi idoralar o'rtasida yuzaga keladi.

Ta'kidlash joizki, amaldagi qonunchiligimizda protsessual majburlov choralari faqat O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksi bilan tartibga solinadi va yuqoridagi majburlov choralari bilan cheklanadi. Zamonaviy talablarga rioya etilmagani, majburlov choralarning yaxshi tizimi ishlab chiqilgani natijasida sud muhokamasi ishtirokchilari sud muhokamasida ishtirok etmaslik, sud jarayonlari cho'zilib ketishi, majburlov choralari samarasiz bo'layotgan holatlar ham uchrab turibdi. Xorijiy mamlakatlar tajribasida, xususan, Germaniya davlatining majburlov choralari tizimi samarali tashkil etilgan. Germaniyaning Fuqarolik protsessual kodeksiga muvofiq fuqarolik protsessida quyidagi majburlov choralari belgilanadi:

1. Xarajatlarni qoplash
2. Ma'muriy jarima
3. Majburiy ozodlikdan mahrum qilish
4. Majburiy ishlab chiqarishga buyurtma berilishi mumkin
5. Hibsga olish
6. Sud majlisidan chetlashtirish

Ushbu davlat amaliyotida belgilangan tartibda chaqirilgan sud majlisida ishtirok etuvchi taraflarning guvohlar, ekspertlar va mutaxassislar, ish yuritishda yordam beruvchi uchinchi shaxslar ishtirok etmaganligi natijasida etkazilgan xarajatlar ushbu shaxslardan undiriladi, u majburiy ozodlikdan mahrum qilish jazosiga hukm qilingan. Shaxsni to'lashga qodir bo'lmasa, sud yoki ma'muriy jarima to'lashga majburlash tizimi ishlab chiqilgan. Bu esa majburlov choralari samaradorligini ta'minlaydi. Anglosakson huquq tizimidagi majburlov choralari tizimi. Birlashgan Qirollikda 1981 yilda "Sudga hurmatsizlik to'g'risida"gi qonun qabul qilingan. Ushbu akt sudga hurmatsizlik uchun javobgarlikni belgilaydi. Fuqarolik protsessual huquqining asosiy manbai o'zida sud ishlarini yuritishning muhim prinsiplarini mustahkamlagan O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi hisoblanadi (11, 106, 107, 108, 110, 112, 113, 114, 115, 116-moddalari). Konstitutsiya fuqarolik protsessual qonunchilikning rivojlanishidagi muhim huquqiy bazadir. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi mamlakatimizning haqiqiy mustaqil davlat maqomiga ega ekanligiga qonuniy asos soldi, uning tegishli normalarida jamiyat tuzilishida va davlat qurilishida, fuqarolarning huquq va erkinliklarga erishishida sodir bo'lgan tub o'zgarishlar o'z aksini topdi va mustahkamlandi. Fuqarolik protsessual huquqining navbatdagi muhim manbai 1997-yil 30-avgust kuni qabul qilingan va 1998-yil 1-yanvardan e'tiboran, amalga kiritilgan O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi hisoblanadi. Mazkur kodeksda sudda fuqarolik ishlarini ko'rish va hal etish tartibini batafsil ifoda etuvchi fuqarolik protsessual huquqining normalari mustahkamlangan. Unda sud ishlarini

yuritishning asosiy prinsiplari mustahkamlab qo'yilgan, sud qarorlari ustidan shikoyat va protest keltirish institutlari o'z ifodasini topgan, shuningdek, odatdagi sud ishlarini yuritishdan o'zgacha bo'lgan, sud ishlarini ixchamlashtirilgan tartibda ko'rish va hal etish, ya'ni sirtidan hal qiluv qarori chiqarish, buyruq tartibida ish yuritish instituti o'rin olgan.

Fuqarolik protsessual huquqi mamlakatimiz huquq tizimining tarkibiy qismi sifatida huquqning aksariyat tarmoqlari bilan o'zaro aloqador hisoblanadi. Ayniqsa, fuqarolik protsessual huquqi moddiy huquq bilan uzviy aloqada bo'lib, o'z navbatida, moddiy huquq normasida nazarda tutilgan majburiyatlar boshqa shaxslar tomonidan amalga oshirilmagan taqdirda huquqni sud orqali himoya qilishning, hoshqacha qilib aytganda, fuqarolik, mehnat, oila, ma'muriy va boshqa majburiyatlarni majburiy ravishda amalga oshirishning muhim shakli sifatida e'tirof etiladi. Undan tashqari, sud yuzaga kelgan fuqarolik ishini moddiy huquq normasi asosida hal etadi. Biroq, moddiy va protsessual huquq sohalari o'zaro mustaqil va tartibga solish predmeti va uslubiga ko'ra tuiicha hisoblanadi. Masalan, muayyan munosabat, xususan, mulkiy, shaxsiy nomulkiy, mehnat, oila va boshqa sohada ishtirokchilarning xatti-harakatlari moddiyhuquqiy sohani tartibga solishning predmeti hisoblanadi. Fuqarolik protsessual huquqning moddiy huquq tarmoqlari bilan aloqasi keng va ko'p tomonlamadir. Moddiy huquqda fuqarolik-protsessual tusdagi normalar, xususan, isbotlash predmeti, ishning sudga taalluqliigi, sud xarajatlaridan ozod qilish va shunga o'xshash normalar mavjud. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 268-moddasida mehnat nizosini ko'rishni so'rab sudga murojaat qilish huquqi, 269-moddasida bevosita tuman (shahar) sudlarida ko'rilishi lozim bolgan mehnat nizolari, 277-moddasida xodimlarni sud xarajatlaridan ozod qilish masalalari bayon etilgan. Shuningdek, Oila kodeksining 40-moddasida nikohdan sud tartibida ajratish, 44-moddasida nikohdan ajratish to'g'risida hal qiluv qarori chiqarish vaqtida sud tomonidan hal etiladigan masalalar, 45-moddasida sudning nikohdan ajratish haqida hal qiluv qarorini chiqarishida davlat boji miqdorini belgilash, 62-moddasida otalikning sud tartibida belgilanishi masalalari bayon etilgan.

Fuqarolarning ishtiroki bilan bo'ladigan bunday ishlarni ko'rib hal etishning sud tartibi sudsiz ma'muriy tartibda ko'riladigan ishlarga nisbatan muayyan ustunliklarga ega bo'lishi fuqarolik ishlarining to'g'ri hal qilinishi uchun muhim kafolatlar yaratilganligi, fuqarolar, davlat va boshqa idoralarning huquq va qonuniy manfaatlari jiddiy qo'riqlanishi bilan farqlanadi. Davlat organlari va boshqa organlar, shuningdek, mansabdor shaxslarning xatti-harakatlari (qarorlari) ustidan berilgan shikoyat va arizalar bo'yicha ish yuritish fuqarolik sud ishlarini yuritishning umumiy qoidalari bo'yicha sudga ko'riladi. Fuqarolik sud ishlarini yuritishning ushbu turi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Mamlakatimiz fuqarolik protsessual qonunchiligi bo'yicha mansabdor shaxslar xatti-harakatlari (qarorlari) ustidan shikoyatlar bo'yicha ishlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini buzadigan xatti-harakatlar va qarorlar ustidan shikoyatlar;
- notariusning, fuqarolik holati aktlarini qayd qilish organining muayyan harakatlarni bajarishni rad etganligi yoki noto'g'ri bajarilganligi ustidan shikoyatlar;
- prokurorning huquqiy hujjatni g'ayriqonuniy deb topish haqidagi arizasi (FPKning 264-moddasi).

Sud muayyan fuqarolik ishi yuzasidan o'z qarorini chiqarar ekan, albatta, moddiy huquq normalarini qo'llaydi. Moddiy huquq normalarining buzilishi yoki noto'g'ri qo'llanishi sud hal

qiluv qarorining bekor qilinishiga olib keladi. Undan tashqari, fuqarolik protsessining vujudga kelish shartlaridan biri — sudga taalluqli bo'lmagan moddiy-huquqiy nizoning (da'vo bo'yicha ish ko'rishda) mavjud bo'lmishidir. Boshqacha qilib aytganda, moddiy huquq normalarining buzilishi, basharti sudga himoya qilish to'g'risida murojaat qilinadigan bo'lsa, fuqarolik protsessual huquqini harakatga keltiradi. Mamlakatimiz huquq tizimining tarkibiy qismlaridan biri sifatida fuqarolik protsessual huquqi boshqa huquq sohalari, xususan, Konstitutsiyaviy, ma'muriy, jinoyat-huquqiy sohalari bilan ham aloqador. Fuqarolik protsessual huquqining ma'muriy huquq bilan o'zaro bog'liqligi fuqarolik sud ishlarini yuritishning muhim turi bo'lmish davlat organlari va boshqa organlar, shuningdek, mansabdor shaxslarning xatti-harakatlari (qarorlari) ustidan berilgan shikoyat va arizalar bo'yicha ish yuritishda yaqqol ko'zga tashlanadi. Mazkur ishlarning sudga taalluqliligi ma'muriy huquq manbalariga nid hujjatlarda belgilangan (masalan, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeks va boshq.). Fuqarolik protsessual huquqi jinoyat-protsessual huquqi bilan ham yaqin aloqadadir. Zotan, har ikki tarmoq protsessual hisoblanadi va odil sudlovni amalga oshiruvchi ayni bir organning — sudning faoliyat tartibini belgilaydi. Har ikki tarmoq ko'plab faoliyatning umumiy prinsiplariga ega (bevositalik, og'zakilik va boshq.). Ularning protsessual shakli, ko'pgina huquqiy institutlari (isbotlash, ishlarni birinchi instansiya sudida ko'rih chiqish, sud hujjatlarini appellatsiya, kassatsiya va nazorat tartibida qayta ko'rish va h.k.) bir-biri bilan o'xshash.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi. Rasmiy nashr. T., O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 2011.
2. Sh.Sh Shorahmetov. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksiga sharhlar T, TDYI, 2010
3. Sh.Sh. Shorahmetov. O'zbekiston Respublikasi fuqarolik protsessual huquqi. Darslik. T., «Adolat», 2001.
4. Sh.Sh. Shorahmetov. O'zbekiston Respublikasi fuqarolik protsessual huquqi. Darslik. (Kollej talabalari uchun). T., TDYI, 2006.
5. Sh.Sh. Shorahmetov. O'zbekiston Respublikasining fuqarolik protsessual huquqi. Darslik. T., «Adolat», 2007.
6. M.M. Mamasiddiqov. Fuqarolik protsessual huquqi. Darslik. Dmumiy qism. T., TDYI, 2010.
7. C A. Mapunoea. rpaxjiaHCKHH npouecc. T., TTiom, 2009.
8. M.M Mamasiddiqov Mehnat ishiari bo'yicha yetkazilgan zarami sudda undirish. O'quv qo'llanma. T., «Adolat», 2001.
9. M.M. Mamasiddiqov Mehnatga oid nizoli ishlarni sudda ko'rishning protsessual xususiyatlari. O'quv qo'llanma. T., «Adolat», 2004.
10. E.E. Egamberdiyev Fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlar. O'quv qo'llanma. T., «Adolat», 2000.